

Світлана Куцепал

КУЦЕПАЛ Світлана Вікторівна — кандидат філософських наук, доцент, докторантка кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — сучасна французька філософія.

ШИЗОАНАЛІТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ ПСИХОАНАЛІЗУ

Століття минуло з того часу, як австрійський лікар З.Фройд створив свій власний метод лікування психічних захворювань — психоаналіз, котрий був підхоплений численними послідовниками та адептами, а пізніше перетворився на філософську побудову, яка довгий час була «володаркою дум» багатьох мислителів. Ідеї З.Фройда являють собою надзвичайно благодатне поле для інтерпретацій, доповнень та варіацій. На їх основі виникли і затвердили своє право на існування «аналітична психологія» К.Г.Юнга, «гуманістичний психоаналіз» Е.Фрома, «сексуально-економічна психологія» В.Райха, «індивідуальна психологія» А.Адлера, «культурно-філософська психопатологія» К.Хорні, «структуралістський психоаналіз» Ж.Лакана та ін.

Психоаналітична проблематика була в центрі уваги й багатьох радянських дослідників, хоча, варто зауважити, що на психоаналіз та його оцінку впливали ідеологічні штампи й установки, відтак йому не могли пробачити ігнорування ролі соціальної перетворюючої діяльності людини, твердження про те, що постійною супутницею індивіда на будь-якому етапі розвитку історії людства постає трагічність як результат невідворотного конфлікту між свідомим та безсвідомим, розуміння класової боротьби як наслідку природної схильності людини до агресії та руйнування, а зовсім не рушійної сили розвитку суспільства. Закидали Фройдю й обвинувачення у натуралізмі, оскільки він вважав, що основою психічного життя людини постають природні біологічні потяги; у ірраціоналізмі — через намагання знайти основи людського життя, що не мають відношення до діяльності розуму; у ідеалізмі — оскільки розв'язання проблем суспільного життя пов'язувалось ним з регуляцією психологічних установок особистості. Зрозуміло, що подібні методологічні установки не мали права на існування в рамках марксистсько-ленінської філософії.

Проте поруч з марксистською існували й інші критики психоаналізу, котрі були маніфестовані як альтернативні відносно фрейдизму концепції. Серед них — філософія шизоаналізу, викладена у відомій праці Ж.Дельоза та Ф.Гваттарі «Анти-Едіп: Капіталізм та шизофренія», яку самі автори оцінили наступним чином: «Ми намагалися знайти дискурс, котрий був би одночасно і психіатричним, і політичним, але без редуції одного до іншого» [1, р. 48]. Вони ж самі визначили й два основні аспекти свого дослідження — критика психоаналізу та визначення співвідношення капіталізму та шизофренії, при цьому слід мати на увазі, що психоаналіз з одного боку, а марксизм — з іншого, виступали тими матрицями, на яких витворювали власні системні візерунки автори шизоаналізу, тому останній постає скоріше не спростуванням, а своєрідною транскрипцією своїх візаві.

Оскільки *метою даної статті* є аналіз концепції Ж.Дельоза та Ф.Гваттарі саме у співвідношенні з психоаналізом, зосередимся на тій критиці психоаналізу, що заповнює собою сторінки «Анти-Едіпа».

Головні завдання статті:

- визначити основні принципи класичного психоаналізу, окреслити його місце та роль у філософських побудовах ХХ ст.;
- провести компаративістський аналіз психоаналізу та шизоаналізу;
- виявити специфіку сприйняття проблематики безсвідомого у концепції Ж.Дельоза та Ф.Гваттарі;
- показати переваги та недоліки досліджуваних концепцій.

Варто сказати декілька слів про ступінь розробленості даної проблематики у вітчизняній та

російській філософській літературі. На жаль, на теперішній час відсутні праці, котрі б надавали повну картину шизоаналізу. Можна назвати лише окремі роботи А.Зотова, І.Льїна, Н.Автономової, Л.Маркової, В.Окорокова, О.Хоми, В.Ярошовця, де досліджуються певні аспекти зазначеної концепції. Крім цього, концепція Ж. Дельоза досить часто розглядається у рамках досліджень розвитку сучасної західної філософії. Зокрема, варто відзначити дослідження П.Гайденко, А.Михайлова, Н.Мотрошилової, А.Руткевича, Е.Соловйова та ін. в Росії, а також розробки українських дослідників: І.Бичка, Б.Головка, А.Єрмоленко, А.Лоя, В.Лук'янця, В.Ляха, Є.Причепія, О.Соболь, В.Табачковського та ін. Дана стаття є спробою продовжити вітчизняні дослідження сучасної французької філософії на основі методів компаративістського аналізу фрейдизму та шизоаналізу.

Перш ніж розпочати співставлення психоаналізу та шизоаналізу, варто «повернутися до витоків» психоаналізу. Первинно він виникає як відгалуження психіатрії і лише з плином часу перетворюється на явище культури та філософську побудову. Важливе значення має той факт, що формування психоаналізу припадає на кінець XIX — початок XX століть. Цей період дуже слушно охарактеризував Ф. Ніцше: «Наша європейська цивілізація, уся цілком, давно корчиться під тиском, що досягає рівня тортур, і ця мука стає дедалі нестерпнішою з плином десятиріч: стривожена, шалена, розлючена, схожа на річку, що прагне влитися у своє море, наша цивілізація більше не міркує, вона остерігається міркувати» [2, с. 12].

Отже, становлення психоаналізу співпадає з періодом масового захоплення позитивізмом, коли під сумнів була поставлена метафізична, трансцендентна природа духовного начала людини, а потім і природа ідеального взагалі. Традиційний дуалізм «душа-тіло», що існував протягом століть, був відкинутий, духовне визначалося лише як атрибут тілесної субстанції, а свідомість трактувалась не як особлива субстанція, а лише як властивість матеріального субстрату. Як наслідок — душа стає значно ближчою фізичному тілу, віддаляється від метафізичного духу. Виникають тези про соціальну природу свідомості, її практичну природу тощо. Психоаналіз у такій ситуації постає в якості певного синтезу, саме він прагне пов'язати філософію як вчення про свідомість та пізнання (теорію) з досвідом завдяки практиці клінічної медицини. І власне цим пояснюється те, що спочатку розвивалася практика психоаналізу і лише пізніше він перетворився на філософську течію.

Якщо первинно психоаналіз був орієнтований на розуміння суб'єктивного світу окремої людини, то пізніше відбувається перехід до дослідження тих соціальних характеристик, що пов'язані з окремою особистістю, тобто у психологію особистості вплітається соціальне. Саме у цій площині й відбувається головна полеміка між психоаналізом та шизоаналізом.

Доречно, враховуючи все вищезазначене, навести основні класичні положення психоаналізу, котрі являють собою безперечну заслугу З.Фрейда. По-перше, саме Фрейд першим затвердив положення про психічну мотивацію як нормального, так і патологічного стану індивіда, раз і назавжди відкинувши намагання відшукати матеріальну причину хворобливого стану психіки. По-друге, завдяки роботам З.Фрейда конституційовано існування безсвідомого як бездонного резервуару, де перебувають приховані потяги, нездійснені та незадоволені бажання, різного роду комплекси (від комплексу Едіпа до комплексу кастрації). По-третє, З.Фрейд належить авторство динамічної моделі психіки, котра поєднує в собі три основні елементи: «Воно», «Я», «Над-Я». «Воно» представляє собою сферу безсвідомого, ядром якого постають два потяги — потяг до життя (Ерос) та потяг до смерті (Танатос), при цьому домінує найчастіше перший, котрий включає в себе енергію лібідо. Своїм функціонуванням безсвідоме завдячує принципу задоволення, силою якого воно постійно прагне задовольнити свої потяги. «Я» для Фрейда постає своєрідним виконавцем ролі свідомості. «Я» керується принципом реальності, а тому постає в якості певного цензора у відношенні до «Воно», нібито «фільтрує» його імпульси, до того ж, через посередництво «Я» до психіки людини входить оточуючий світ. «Над-Я» — це соціальні норми, правила поведінки, заборони тощо, у відповідності з вимогами яких свідомість або пропускає потяг, або задавлює, знищує його.

На основі цієї моделі З.Фрейд робить висновок про визначальну роль безсвідомого у

визначенні сутності психічної діяльності людини, стверджує, що свідомість вторинна стосовно до безсвідомого і використовується як засіб пристосування останнього до зовнішнього світу. Ця модель знищує прірву між особистим та надособистим, між «Я» та оточуючим світом. Таким чином у психоаналізі ідеальне, або дух, що *вже* зведений до свідомості людини, знову перетворюється на множину, — свідоме та безсвідоме, куди *вже* включено чуттєво-емоційну складову людини. Здійснюється редукція духовності людини до сексуального.

Специфіка сприйняття вчення З.Фрейда представниками французького філософського загалу позначилась вже в першій половині ХХ ст. Ж.-П.Сартр створює власну версію психоаналізу — «екзистенціальний психоаналіз», згідно якому первинним у людини вважався її інтуїтивно-емоційний стан (чим не варіант сексуального потягу у Фрейда?). Прийняв екзистенціалізм і установку психоаналізу на розуміння буття людини та її діяльності як проявів внутрішніх структур особистості. До того ж психоаналіз прислужився екзистенціалізму при обґрунтуванні тези про трагічну суперечність людського існування, наслідком чого є нездійсненність у практичному житті більшості бажань та прагнень людини.

Французький персоналізм (Е.Мун'є, Ж.Лакруа, П.Ландсберг та ін.) також не залишився байдужим до психоаналітичних методів у дослідженні людської особистості, її внутрішніх, безпосередніх елементів. Те, що є особистісним у людини, виникає, на думку персоналістів, завдяки Богу, але без відома людини, тому є безсвідомим.

У контексті даного дослідження важливо відзначити вплив психоаналізу на французький структуралізм, оскільки Дельоз та Гваттарі починали свій філософський пошук саме в рамках структуралістських та постструктуралістських узагальнень. Як відомо, структуралізм базується на дослідженні сталих глибинних структур, котрі становлять основу будь-яких знакових систем. Саме ці структури, а також пов'язані з ними закономірності розвитку та функціонування систем і є неусвідомлюваними. Структуралісти залюбки «взяли на озброєння» метод психоаналізу, використовуючи його для дослідження безсвідомих структур як індивідуальної, так і суспільної діяльності людей, називаючи їх чи то «ментальні структури» (К.Леві-Строс), чи то «епістемі» (М.Фуко), чи «письмо» (Ж.Дерріда).

Проміжною ланкою між З.Фрейдом, з одного боку, і Дельозом та Гваттарі з іншого, постає Жак Лакан, на ідеї якого автори шизоаналізу постійно посилаються (явно або неявно), тому потрібно, хоча б коротко, зупинитись на тих моментах, які відрізняють концепцію Ж.Лакана від класичного психоаналізу.

Ж.Лакан створює власну модель психіки, основними елементами якої постають «реальне», «уявне» та «символічне». На відміну від фрейдівського «Воно», «реальне» не може бути виявлене під час психоаналітичного сеансу. Психоаналіз здатен розкрити лише «уявне» — індивідуальне життя людини, її суб'єктивність. У той же час «уявне» постає для Ж.Лакана «функцією заблудження», сферою незнання. «Символічне» схоже на фрейдівське «Над-Я», але, на відміну від нього, не чинить пригноблення, а відіграє роль певної матриці, котру заповнює зміст «Я», що формується на рівні «уявного».

Важливим моментом є розуміння Ж.Лаканом ролі мови, оскільки саме мова уводить суб'єктивність людини у світ культури, в область універсального. Безсвідоме стає впорядкованим та окультуреним лише завдяки тому, що воно структуроване в якості мови, саме тому безсвідоме для Ж.Лакана — це «мова Іншого».

Класичний психоаналіз вважав, що об'єкт пристрасті або бажання є недосяжним, і саме ця недосяжність викликала прямий зв'язок між потягом та безсвідомим, була засадничою при формуванні таких специфічних структур свідомості як неврози, фантазми, комплекси тощо. У такому потрактуванні безсвідоме постає як онтичне Інше свідомості, являє собою горизонт людського існування. Оскільки класична філософія базувалась на бінарних опозиціях, то елементу «свідомість-безсвідоме» має відповідати наявність таких проявів людини, котрі породжені існуванням безсвідомого і виражають у собі його присутність (комплекси, перверсії, неврози, психози, манії, фобії).

Будь-яке психоаналітичне потрактування несвідомого мало спільним розумінням свідомості в якості міри несвідомого, а тому останнє уявлялося або як те, що *ще не є* свідомістю, а лише

покликане перейти на рівень свідомості — (перед-свідоме) (Фройд), або як те, що *вже не є* свідомістю, витіснене із неї (Лакан). Наслідком такого підходу стала певна раціоналізація несвідомого, утвердження первинності свідомості по відношенню до бажання. Дельоз та Гваттарі змінюють акценти й перетворюють свідомість на епіфеномен, надаючи їй ознаки вторинності, залежності, а вищою мірою реальності оголошується машинне несвідоме. Пануючий довгий час лозунг: «Мислю, отже існую» трансформується в тезу: «Виробляю, отже існую».

Об'єктом критики Дельоза та Гваттарі у класичному психоаналізі постає поняття Едіпа, котре було догмою та знаменом цього напрямку, оскільки уособлювало собою родинне сузір'я в одній особі. Едіп в класичному психоаналізі постає у таких вимірах: 1) Едіп відсерійний, з яким пов'язані потяги, афекти, спокуси та ваблення як цілком нормальні (позитивні), так і збочені (негативні); 2) Едіп відгруповий, необхідний для поєднання тих ліній спорідненості, що існують між предками та нащадками; 3) Едіп відструктурний, «котрий не вичерпується трикутником, але породжує всілякі можливі триангуляції, здійснюючи розподіл бажання, його об'єкта й закону в заданому просторі» [3, с. 67].

Сутність критики полягає в тому, щоб встановити, чи існує відповідність між Едіпом та виробництвом бажання, власне машинами бажання, зважаючи на те, що їх не можна редукувати ані до структур, ані до персоналій на кшталт «батько-мати-я», котрі конструюють реальність-у-собі, як вказують автори шизоаналізу, — «реальність «по той бік», або «попід» символічним і, тою ж мірою, «попід» уявним» [3, с. 68], тобто визначити, чи існує відповідність між машинами бажання та едіпівськими структурами. Дельоз і Гваттарі встановлюють, що така відповідність Фройдом лише намічена внаслідок гіпертрофування ролі Едіпа

Ще одним недоліком психоаналізу Дельоз та Гваттарі вважають так званий «двоєкий зв'язок» (*double bind*), коли ексклюзивна диз'юнкція (альтернатива) визначається за певним принципом, що побудований на підставі як мінімум двох членів або двох підмножин, і який сам входить до альтернативи. В такому розумінні Едіп подається як серія, що пробігає між невротичною ідентифікацією та нормальною інтеріоризацією.

Єдиний спосіб уникнути *double bind* — звернення до тіла без органів. Завдяки співвідношенню інтенсивностей суб'єкт проникає до тіла без органів, де він здійснює певні становлення, падіння та підйоми, міграції та пересування. Проникнення суб'єкта в тіло без органів викликає здійснення розподілу рас, культур та інших означальних утворень, що являють собою зони інтенсивності або поля потенціалів на тілі без органів, а щоб перейти від одного поля до іншого, необхідно змінити індивідуальність та стать.

Несвідоме, завжди залишаючись суб'єктом, самопродукує та самовідтворює себе. Воно не додержується шляхів генерації від одного тіла до іншого, оскільки тіло в його організації постає не суб'єктом, а об'єктом відтворення у генерації, в той час як єдиним суб'єктом відтворення виступає саме несвідоме, занурене в кругообіг виробництва. Втіхою для *ego* постає не сексуальність, а саме генерація як перехід від одного тіла до іншого, як продовження *ego*, завдяки чому несвідоме відтворює себе. Саме ці аргументи наводяться Дельозом та Гваттарі для обґрунтування тези про вічне сирітство несвідомого, котре споконвіку само породжувало себе у тотожності природи та людини, світу та людини.

Традиційний психоаналіз визначається Дельозом та Гваттарі як «едіпізований», безпосередньо пов'язаний з капіталістичним репресивним апаратом. На відміну від нього шизоаналіз, котрий базується на понятті «виробництво бажання» (*production désirante*), відкидає будь-який зв'язок з репресивним апаратом суспільства і стверджує закони природного бажання. Значно більш могутнішою силою, ніж психоаналіз, родина та ідеологія разом узяті, постають сили суспільного виробництва, сили відтворення та репресії.

Суспільне виробництво реальності і виробництво фантазмів бажання тісно пов'язані між собою і не існують одне без одного. «*Лібідо* не потребує жодного посередництва чи то сублимації, жодних психічних операцій чи трансформацій для інвестування продуктивних сил і виробничих відносин. *Нічого іншого, окрім бажання та соціуму не існує*» [3, с. 48].

Бажання за своєю природою є революційним, його не можна втримати в межах спальні

Едіпа, бо його складники — сексуальність та кохання, — жадають роздолля, прагнуть мандрів у пошуках неіснуючого ідеалу. Суспільне виробництво та виробництво бажання становлять одне ціле, в той же час, вони є відмінними за своїм режимом, оскільки соціальні форми виробництва суттєво придушують виробництво бажання. Дельоз та Гваттарі вказують на існування так званого «достотного бажання», заради якого бажаною стає навіть репресія і ціла суспільна формація за простою може бути висаджена у повітря.

Репресія стосується бажання, потреб та інтересів. Якщо маємо справу з придушенням бажання або витісненням, то можемо спостерігати застій лібідозної енергії, коли бажання заганається у глухий кут соціальності. Витіснення постає засобом репресії, воно стосується виробництва бажання, котре в свою чергу є об'єктом репресії. Родина представляє собою певну інстанцію на реєстраційній поверхні соціуму, що покликана відтворювати виробників. Під дією упереджувальної соціальної репресії родина включається в мережу генеалогії бажання, конфіскує ноумен (тим самим здійснює відчуження будь-якої генеалогії). Родина «проникає у реєстрацію бажання, саме тому, що тіло без органів, де відбувається ця реєстрація, вже здійснює ...первинне витіснення у виробництві бажання. Звідси маємо вторинне витіснення у родині... Витіснення не задовольняється власне витісненням реального виробництва бажання, але надає образу витісненого очевидного зсуву, заміщуючи родинну реєстрацію реєстрацією бажання. Система виробництва бажання засвоює славнозвісну едіпівську фігуру лишень у родинній редакції, через свою власну реєстрацію...» [3, с. 137].

Хоча Фройд і відкрив «машини бажання», «виробництво бажання», але, в той же час, він помістив їх у жорсткі рамки суб'єктивних уявлень, поселивши у снах, фантазмах, міфах. Наслідком такого підходу стало перетворення виробництва бажання лише на уявлення. Головну роль у концепції З.Фройда відіграють сім'я та міф, тоді як Дельоз та Гваттарі замінюють їх на «машину бажання» та «соціальне поле». Безсвідоме у Фройда ототожнюється з символічним та уявним, оскільки не містить у собі, на думку Дельоза та Гваттарі, нічого окрім образів. Головна помилка Фройда — надання визначального значення виключно комплексу Едіпа, бо саме едіпівська ситуація раз і назавжди викреслює те єдино автентичне відношення, яким постає виробництво, завод, фабрика, і замінює їх театром, у якому Едіп одночасно й головний режисер, і виконавець основних ролей. Несвідоме невротизується і повністю замикається в межах єдиного трикутника, із заводу або майстерні перетворюється на театр, сцену, виставу, — театр, в якому панує класичний порядок репрезентації. Машини бажання при цьому нікуди не зникають, але місце їх у класичному едіпівському театрі — за кулісами. Суспільні відносини та метафізичні відношення існують «по тому», або «по той бік», тобто як такі, що бажання не в змозі їх інвестувати безпосередньо.

Людина, котра живе по едіпівському сценарію, стає відірваною від суспільства, не має справжнього, засадничого зв'язку з природою.

У своїй критиці психоаналізу Дельоз та Гваттарі приходять до твердження про необхідність звільнення безсвідомого від едіпізації та всіх пов'язаних з нею характеристик. Для цього потрібно детально вивчити «виробництво бажання», розкрити прихований у ньому «революційний шизофренічний потенціал», показати соціальний зміст бажання. Для шизоаналізу несвідоме нічого не важить, воно створює машини бажання, що функціонують у соціальних машинах. Несвідоме завжди й уже є машиною, яка функціонує, машиною бажання, а не структурою, позбавленою апетиту.

Оскільки шизоаналіз представляє собою засіб для реалізації «виробництва бажання», Дельоз та Гваттарі пов'язують з ним дві програми: *негативну*, котра спрямована на кардинальну зміну уявлень про безсвідомі засади людського існування, очищення безсвідомого від образів, структур, символів, породжених Едіпом, і таким шляхом на відкриття виробничої сили очищеного безсвідомого; та *позитивну*, пов'язану, по-перше, з забезпеченням максимального сприяння «виробництву бажання», а, по-друге, — з реалізацією єдності «виробництва бажання» та «соціального виробництва», для чого потрібно знищити зовнішні сили репресії, котрі заважають з'єднанню соціальної діяльності індивіда з його бажаннями, тобто потрібно здійснити «дезінвестування репресивних структур».

Психоаналіз завжди діє за принципом «кальки», тобто «підганяє» будь-яке бажання або висловлювання до генетичної вісі або до структури, котра перекодує його, завжди видобуває кальки або фотографії безсвідомого, тоді як шизоаналіз діє за принципом ризиоми (rhizome) (або, простіше, певної мапи, котра має бути роз'ємною, здатною до підключення та перевертання, якій властиве прагнення до модифікації на множинних входах та виходах, наявні лінії вислизання), а тому відкидає будь-яку думку про декальковану фатальність, яким би іменем її не називали: божественна, апагогічна, історична, економічна, структурна, спадкова або синтагматична.

Психоаналіз підкорює безсвідоме структурам у вигляді дерева, ієрархічним графікам, центральним органам, фалосу, тобто він не здатний змінити систему у цьому відношенні, а тому на диктаторській основі інтерпретації безсвідомого засновує власну диктаторську владу, а свобода маневрування у ньому геть обмежена.

Шизоаналіз, навпаки, досліджуючи безсвідоме як нецентровану систему, як машинний рівень довершених автоматів (а це у даному випадку і постає як ризиома), надає безсвідомому значний рівень свободи, постає як виробництво безсвідомого. Ризиома визволяє сексуальність не лише у плані розмноження, а навіть у самій здатності до статевого розмноження.

Безперечно, як лікувальна практика психоаналіз прагне позбавити людину від хвороб та потрясінь не лише внутрішнього, а й соціального характеру. Але це, на жаль, залишається лише прагненням, оскільки, визнаючи одвічну конфліктність буття людини та світу, психоаналіз по суті безсилий здійснити це прагнення. Мета лікування, що його спроможний надати психоаналіз, полягає у намаганні привести свідомість хворого у відповідність з правилами та нормами суспільства, а це породжує нові заборони та придушення потягів. До того ж, хто має визначати, що саме є нормою? Можливо, доведеться визнати, хоча це певною мірою й сумно, що майбутнє належить не фаміліалістичному невротичу, котрий зростає та виховувався в рамках структури «батько-мати-Я» і тому відданий на поталу комплексам, а вільному шизоїду, що його зрушують вільні бажання. У той же час потрібно визнати й безперечні заслуги психоаналізу, а саме — орієнтацію на те, що причини душевних захворювань потрібно шукати в структурах людської психіки; уявлення про те, що психіка являє собою динамічну єдність свідомого та несвідомого; намагання розкрити значення та роль психічних процесів у житті індивіда. Якщо до Фрейда лише констатували факт існування безсвідомого, то він поставив за мету дослідження змістовних характеристик безсвідомого, розробивши для цього власну систему методик.

Значення проведеного дослідження та певна новизна при розгляді означеної проблематики виявляється в тому, що психоаналіз, який базується на Едіповому комплексі, завжди пов'язаний з минулим, а «йти вперед, чіпляючись за минуле, все одно, що тягнути за собою кайдани каторжника» [3, с. 335]; шизоаналіз, навпаки, вимагає лише децицію істинного стосунку із зовнішнім світом, «децицію реальної реальності». Шизоаналіз постає певною альтернативою фрейдівському психоаналізу, і одночасно — гротескною карикатурою на нього; він є спробою зняття Едіпового комплексу шляхом перенесення особистого утаємниченого несвідомого на сферу соціальності з її «шизоїдною дифузією реальності» (П.Слотердайк).

Література

1. L'Arc, 1980, № 49.
2. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки. — Київ, 1998.
3. Дельоз Ж., Гваттарі Ф. Капіталізм і шизофренія: Анти-Едіп. — Київ, 1996.

Надійшла до редакції 23.07.2003 р.